

Sz. Bíró Zoltán

Oroszország és a posztszovjet térség biztonságpolitikája, 1991–2014 (I.)

Jelen lapszámunkban indítjuk annak a tanulmányorozatnak a közlését, amelyben Sz. Bíró Zoltán történész és Oroszország-szakértő mutatja be a Nemzet és Biztonság olvasóinak az Oroszországi Föderáció kül- és biztonságpolitikáját a bipolaris világrend és a Szovjetunió bukásától egészen napjainkig. Az első részben a szerző a Szovjetunió felbomlását, illetve az orosz politikai és gazdasági átalakulással összefüggő belső problémákat veszi számba, a második tanulmányban a jecini korszak (1991–1999), míg a harmadikban a putyini időszak (1999–2014) kül- és biztonságpolitikájának folyamatait elemzi.

A Szovjetunió felbomlásával összefüggő közvetlen kihívások

A Szovjetunió a felbomlásakor – 1991 decemberében – annak ellenére is a világ legnagyobb kiterjedésű állama volt, hogy néhány hónappal korábban kivált belőle a három balti köztársaság, Észtország, Lettország és Litvánia. Területe még így is meghaladta a 22,2 millió négyzetkilométert (szemben a korábbi 22,4 millióval), míg lakosságszáma elérte a 283 millió főt (szemben a korábbi 290 millió fővel). A felbomlás nyomán e hatalmas terület háromnegyede – 17,2 millió négyzetkilométer –, míg a lakosság több mint fele – 148,3 millió fő – a térség legnagyobb utódállamhoz, Oroszországhoz került. A posztszovjet térség Oroszország utáni legnagyobb területű államává Kazahsztán (2,7 millió négyzetkilométer), míg legnépesebb országává Ukrajna vált (51 millió fő). Ez azt jelentette, hogy a szovjet lakosság kétharmada lényegében két utódállamhoz, Oroszországhoz és Ukrajnához került, míg a fennmaradó egyharmadon osztozott a többi egykori tagállam. Hasonló egyenlőtlenség jellemezte a gazdasági erő felosztását is. Ebben a tekintetben is Oroszországgé lett a legnagyobb örökség. Neki jutott a szovjet gazdasági erő valamivel több mint fele, miközben Ukrajnáé lett a fennmaradó rész 40-45 százaléka. Vagyis az egykori szovjet gazdaság háromnegyede felett két ország rendelkezett, miközben az összes többinek be kellett érnie a szovjet örökség egynegyedével. Mindeközben sajátos aszimmetria jött létre Oroszországnak a Szovjetunió után örökölt gazdasági és katonai ereje között. Moszkva ugyanis a megörökölt gazdasági erőnél jóval nagyobb arányban jutott katonai képességekhez. A szovjet haderő több mint négyötöde a felügyelete alatt maradt.

A külvilág feszült figyelemmel követte a bomlási folyamatot, miként azt is, hogyan alakul majd a szovjet belső periférián létrejött államok egymás közti viszonya. A Szovjetunió szétesését követően számos probléma várt gyors rendezésre. Ilyen problémaként jelentkezett *az új államhatárok kölcsönös elfogadásának kérdése*. A korábbi, a szovjet tagköztársaságokat egymástól elválasztó, ám a felbomlás nyomán immár nemzetközi státuszt nyert határok nagy része ugyanis nem volt *delimitált*. Mindössze 30 százalékuk volt ilyen.

Ezek lényegében azok a határszakaszok voltak, amelyek korábban a Szovjetunió külső határait alkották. Több mint kétharmaduk azonban *delimitálatlan* volt, vagyis azokat nem a határ két oldalán lévő politikai közösségek legitim képviselői jelölték ki és foglalták szerződésbe, hanem a mindenkori moszkvai vezetés politikai akarata. Következésképpen azok kölcsönös és általános elfogadottsága – annak ellenére is, hogy a Szovjetuniót felszámoló és a Független Államok Közösségét (FÁK) létrehozó, 1991. december 8-án megkötött megállapodás¹ ötödik cikkelye kimondta a meglévő határok sérthetlenségét – kétséges volt.² Vagyis az új – immár nemzetközi státuszt nyert – határokkal kapcsolatban elvileg felmerülhettek módosítási igények. A határok alacsony történelmi legitimitása – néhány esetet leszámítva – mégsem vezetett éles és tartós konfliktusokhoz. Történt ez annak ellenére, hogy 1991 augusztusában, közvetlenül a Gorbacsov elleni elvetélt puccskísérlet után felettebb kétértelmű nyilatkozatot tett Jelcin szóvivője, aki kijelentette: Oroszország ugyan nem vonja kétségbe a köztársaságok önrendelkezési jogát, ám eközben napirenden tartja a határok ügyét is. A szóvivő értelmezése szerint a köztársaságokat elválasztó határok csak abban az esetben nem módosíthatók, ha azokat a tagköztársaságok között megkötött szerződések jelölik ki.³ Ez lényegében azt jelentette, hogy Moszkva fenntartotta a jogot az egykori Szovjetunió belső – a tagköztársaságokat egymástól elválasztó – határainak felülvizsgálatára, amennyiben azokat megítélése szerint „önkényesen”, az egykori szovjet birodalmi központ politikai igényeinek megfelelően határozta meg. Az elnöki szóvivő nyilatkozatát azonnali éles hangú elutasítás fogadta, mindenekelőtt Ukrajna és Kazahsztán részéről. A felháborodás óvatosságra intette Moszkvát. Az orosz elnök és környezete ezért utóbb korrigálta határookra vonatkozó álláspontját. Ez egyértelműen kiderült az 1991 októberében nyilvánosságra került *Burbulisz-memorandum*ból.⁴ A Jelcin államminisztere által összeállított, az orosz tagköztársaság stratégiai céljait áttekintő dokumentumban ugyanis már nem szerepelt a határok esetleges felülvizsgálatának lehetősége. Sőt a memorandum azt is egyértelművé tette, hogy Oroszország a többi szovjet tagköztársasággal való viszonyában nem élhet vissza erőfölényével. A dokumentum még egy fontos vonatkozásban érdemel figyelmet. Itt fogalmazódott meg ugyanis először, hogy Oroszországnak – amennyiben elnyeri teljes értékű függetlenségét – a Szovjetunió „jogutódjává” kell válnia, és ezt a lehető leggyorsabban a külvilággal is el kell fogadtatnia.

Ugyancsak a Szovjetunió felbomlásával összefüggő problémák közé tartozott *az új államok területén „képződött” jelentős létszámú „új” nemzeti kisebbségek ügye*. Ezek a nemzeti kisebbségek valójában nem is voltak újak, csak új helyzetbe kerültek annak következtében, hogy immár nem egy szélesebb államkeret – a Szovjetunió – polgáraiként éltek egy-egy tagköztársaságban kisebbségként, hanem tizenöt önállóvá vált ország állampol-

1 Соглашение о создании Содружества Независимых Государств. In *Внешняя политика и безопасность современной России, 1991–2002*. т. IV. с. 13–16.

2 Ez a kétség fejeződött ki abban is, hogy 1994 tavaszán a FÁK tagországai visszatértek a területi integritás és a határok sérthetlenségének kérdéséhez. Április 15-én közös nyilatkozatot adtak ki a tagállamok szuverenitásának, területi integritásának és határai sérthetlenségének tiszteletben tartásáról. Лásд *Декларация о соблюдении суверенитета, территориальной целостности и неприкосновенности границ государств-участников Содружества Независимых Государств*. In *Внешняя политика и безопасность современной России, 1991–2002*. т. IV. с. 324–326.

3 Лásд Пихоя, Р. Г.: *Советский Союз: История власти. 1945–1991*. Москва, 1998. с. 703.

4 Az Oroszország előtt álló stratégiai feladatokat áttekintő dokumentum hivatalos elnevezése *Стратегия России в переходный период* (Oroszország stratégiája az átmeneti időszakban) volt.

gáraként kellett – már amennyiben nem volt akadálya az állampolgárság elnyerésének – az új többséghez igazodniuk. Ez a változás a legérzékenyebben az Oroszországi Föderáción kívül rekedt oroszokat érintette, mivel a teljes orosz népesség csaknem ötöde – 25,3 millió fő – rekedt a szovjet belső periféria függetlenné vált államaiban. A legnagyobb orosz diaszpóra Ukrajnában (11,3 millió fő) és Kazahsztánban (6,2 millió fő) jött létre.⁵ A Szovjetunió felbomlásával összességében közel 45 millióan kerültek kisebbségi helyzetbe, vagyis az oroszokon kívül mintegy további 20 millióan kényszerültek arra, hogy többségi közösségük államán kívül éljenek.

A szétválást követően a diaszpórabeli lét új feltételei és – néhány új állam esetében – az állampolgársági ügyek elvi és gyakorlati rendezetlensége veszélyes konfliktusokkal fenyegetett. Kezdetben azt sem lehetett kizárni, hogy ez az új helyzet egyes etnikai közösségek „exodusát” hozza majd magával. Szerencsére azonban ezek a félelmek alaptalannak bizonyultak. A későbbi fejlődés – noha nem volt konfliktusmentes – nem szabadított el ellenőrizhetetlen folyamatokat. Ennek ellenére máig érzékeny probléma maradt – mindenekelőtt – az orosz kisebbség helyzete. Moszkva hosszú időn át követett józan és felelősségteljes magatartása fontos szerepet játszott abban, hogy az oroszok millióinak új, kisebbségi élethelyzete nem indított el kezelhetetlen migrációs folyamatokat. A periférián rekedt orosz lakosság egy részének anyaországba történő „visszaáramlása” ugyan jelentős mértékű volt – kiváltképp az 1990-es években –, de annak üteme mégsem állította Oroszországot megoldhatatlan feladatok elé.⁶ Épp ellenkezőleg: valamelyest még fékezte is az ország 1993-tól kezdődő természetes népességcsökkenését. Moszkva a 2014-es ukrán válságig – eltekintve néhány kevésbé jelentős esettől – attól is tartózkodott, hogy az orosz kisebbség manipulálásával próbáljon az egykori szovjet belső periférián politikai előnyökhöz jutni vagy valamilyen cél érdekében az új szuverén államokra nyomást gyakorolni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne élt volna a nyomásgyakorlás számos egyéb eszközével.

A harmadik nyitott kérdést a szövetségi tulajdon békés és mindenki által elfogadott felosztása jelentette. Ez a feladat egyben magában foglalta az egykori szovjet szövetségi állam tartozásainak és kölcsönökként folyósított „kinnlevőségeinek”, illetve egyéb külföldön lévő aktívumainak egymás közti elosztását is. Ennek elrendezése azonban a vártnál nehezebbnek bizonyult. Amikor ez a probléma először fölmerült, még úgy tűnt, hogy a tagköztársaságok meg tudnak egyezni a szovjet külső adósság visszafizetésének egymás közti arányos felosztásáról. A felbomlást követően azonban kiderült, hogy a refinanszírozás „szolidáris modellje” működésképtelen. Nem számolt ugyanis a visszafizetés pénzügyi terheit egyedül Oroszország lesz képes viselni. De még Moszkva esetében is gondot jelentett az esedékes tőke- és kamattartozások megfizetése. Ebben a helyzetben az orosz vezetés 1993 februárjában úgy döntött, hogy egyetemleges kötelezettséget vállal a teljes szovjet külső adósság visszafizetésére.⁷ Ám cserébe ezért kizárólagos jogot formált a Szovjetunió külföldön lévő valamennyi ingó és ingatlan vagyonára. Ez utóbbi éppúgy magában foglalta a „baráti” országoknak folyósított hiteleket – ez mintegy 140 milliárd dol-

5 Савоскул, С. С.: *Русские нового зарубежья: выбор судьбы*. М. 2001. с. 5., 43., 348.

6 A posztszovjet térség összetett migrációs folyamataira vonatkozóan lásd Рыбаковский, Л. Л. (ред.): *Трансформация миграционных процессов на постсоветском пространстве*. М. 2009.

7 Указ Президента Российской Федерации от 8 февраля 1993 г. № 201 «О государственной собственности бывшего Союза ССР за рубежом». In *Собрание актов Президента и Правительства РФ*. 1993. по 7. с. 560.

lárt tett ki –, mint a szovjet szövetségi állam diplomáciai képviselőit és egyéb ingatlanait, beleértve az olajexport lebonyolítását biztosító, külföldön lévő teljes szovjet infrastruktúrát is. Ez a konstrukció látszólag Moszkvának kedvezett. A teljes szovjet külső adósság ugyanis 1992 elején „mindössze” 70,8 milliárd dollárt tett ki, vagyis mindössze felét a Szovjetunióval szemben fennálló külföldi tartozásoknak. Ám az utóbbiak behajtásának legfeljebb részlegesen volt esélye. Eközben a szovjet adósság visszafizetésének évről évre esedékes terhei – kiváltképp a függetlenné válást követő első években – rendkívül magasnak alakultak, arányos teljesítésére egyetlen utódállam sem volt képes. Még Oroszország is arra kényszerült, hogy tárgyalásokat kezdeményezzen a szovjet adósság átutemezéséről, amelyek rövid időn belül sikerrel zárultak, és Moszkva megkezdte a szovjet korszakban felvett hitelek visszafizetését. Az Oroszország által bejelentett refinanszírozási konstrukciót az utódállamok többsége – két ország kivételével – azonnal elfogadta. Ukrajna és Grúzia azonban hosszú időn át vitatta a méltányosságát, miközben az adósság visszafizetéséhez semmilyen formában sem járult hozzá. Végül – évekkel a Szovjetunió felbomlása után – ez a két ország is elfogadta a Moszkva ajánlotta megoldást.

A felbomlást követően rendezésre várt a *szövetségi haderő felosztása* is. Kezdetben még az is tisztázatlan volt, hogy ezt milyen elvek alapján hajtják majd végre. A helyzetet tovább bonyolította, hogy a szétválást követő hónapokban csak néhány utódállam esetében merült fel az igény önálló hadsereg felállítására. Oroszország ekkor még nem tartozott köztük: 1992 első felében Moszkva még reálisnak tartotta a szovjet stratégiai erők egységes irányításának fenntartását. Az orosz politikai és katonai vezetés a légierő, a hadiflotta, a stratégiai és taktikai atomfegyverek, valamint a felderítés feletti rendelkezést oszthatatlan egésznek tekintette, és megpróbálta egységes formájában megőrizni. Ám erről az elképzeléséről rövid időn belül le kellett mondania. A posztszovjet térségben zajló események ugyanis pillanatok alatt túlléptek ezen, s ezzel kezdetét vette a katonai képességek felosztásának hosszú története.

A hagyományos fegyverek felosztása azt az irányadó elvet követte, hogy az adott katonai egység és a hozzá tartozó fegyverzet azt az utódállamot illette meg, amelynek a területén a szóban forgó egység a felbomlás pillanatában állomásozott. Ennek az elvnek az érvényesülése többek között azzal a következménnyel járt, hogy terhes aránytalanság jött létre Oroszországnak a Szovjetunió után örökölt gazdasági és katonai ereje között. Ez az „aszimmetrikus örökség” a legnagyobb utódállam tekintetében megtörte a gorbacsovi évek egyik alaptendenciáját, a GDP-hez mért katonai kiadások arányának fokozatos csökkenését. Míg 1985-ben – a kor hivatalos adatai szerint – a Szovjetunió bruttó hazai termékének 13%-át fordította védelmi célokra, addig ez a mutató 1991-re már 10,2%-ra mérséklődött.⁸ Oroszország azonban önállóságának első éveiben kénytelen volt – épp az „aszimmetrikus örökség” következtében – GDP-jének a késői szovjet korszakra jellemző arányainál jóval nagyobb részét védelmi célokra fordítani. 1992-ben ezek a terhek a bruttó hazai termék csaknem 17%-ára szöktek fel, s még két évvel később is meghaladták az utolsó szovjet év GDP-arányos szintjét.⁹ Az orosz védelmi kiadások csak 1995-ben váltak arányaiban alacsonyabbakká az 1991-es szovjeténél.

⁸ Lásd *Россия: новый этап либеральных реформ*. М., 1997. с. 21.

⁹ Uo. с. 21.

A hagyományos fegyverek felosztásának utolsó fontos fejezetére 1997 májusában került sor. Ekkor egyezett meg egymással Moszkva és Kijev a fekete-tengeri hadiflotta egymás közti felosztásáról¹⁰ és a szevasztopoli hadikikötő orosz bérletéről.¹¹ Ezzel lényegében lezárult a hagyományos fegyverek felosztásának hosszan elnyúló folyamata. Ám ezt követően is találni példát arra, amikor a szovjet korszakban hadrendbe állított fegyverek, illetve szállítóeszközök az utódállamok között tulajdonost váltottak. Ilyen jelentős ügylet volt, amikor 1999-ben Ukrajna eladta stratégiai bombázóinak egy részét – nyolc TU–160-as és három TU–95-ös repülőgépet – a legmodernebbnek számító TU–160-as modellel addig nem rendelkező Oroszországnak.¹² Ukrajna ezzel párhuzamosan arról is döntött, hogy megsemmisíti azt a további tizenegy TU–160-as stratégiai bombázó repülőgépet, amelyekhez – az eladott gépekhez hasonlóan – a Szovjetunió felbomlása nyomán jutott.

A fegyverzetmegosztás különösen érzékeny területét jelentette a szovjet nukleáris arzenál.¹³ A Szovjetunió felbomlásakor az ország stratégiai erői több mint tízezer nukleáris robbanófejjel rendelkeztek. A stratégiai nukleáris fegyverek telepítésére a szovjet korszakban négy tagállam – Oroszország, Ukrajna, Belorusszia és Kazahsztán – területén került sor. A hordozóeszközök jelentős része – a közel ezernégyszáz szárazföldi rakétaindító állás 73, a stratégiai bombázó repülőgépek 45, míg a nukleáris rakétákkal felszerelt stratégiai atom-tengeralattjárók 100%-a – Oroszország tulajdonában maradt. Ez egyben azt is jelentette, hogy a nukleáris robbanófejek nagy része felett is változatlanul Moszkva rendelkezett. Ennek ellenére nem lebecsülendő készletek kerültek a másik három egykori szovjet tagállamhoz is. Különösen jelentős erő maradt Ukrajna területén. Az ott diszlokált 176 rakétasiló – benne 86 SS–24-es és 90 SS–19-es interkontinentális ballisztikus rakétával, valamint az ezekhez tartozó 1272 nukleáris robbanófejjel –, továbbá az ott állomásozó 44 stratégiai bombázó – köztük a legmodernebbnek számító 19 TU–160-as repülőgéppel, illetve az azokra felszerelhető 1068 nukleáris szárnyas rakétával – olyan nukleáris erőt képviselt, amely Ukrajnát a világ harmadik legjelentősebb atomhatalmává tette.¹⁴ A kijevi felügyelet alá került nukleáris erő ugyanis nagyobb volt, mint a brit, a francia és a kínai együttvéve. Ehhez képest jóval kisebb, ám mégsem jelentéktelen nukleáris fegyverzet maradt Belorussziában és Kazahsztánban – az előbbiben 81 önjáró rakétaindító állás a hozzá tartozó SS–25-ös (Topol) stratégiai rakétákkal, míg az utóbbiban 52, silóból indítható SS–18-as rakéta.¹⁵

Az Oroszországon kívül telepített nukleáris fegyverek sorsáról az érintett államok viszonylag rövid időn belül megegyeztek. Ukrajna és Belorusszia azt a szándékát, hogy kész nukleáris fegyvereiről lemondani, már a Szovjetuniót felszámoló és a Független Államok Közösségét létrehozó, 1991. december 8-án megkötött háromoldalú megállapodás

10 Соглашение между Российской Федерацией и Украиной о параметрах раздела Черноморского флота (28 мая 1997). In *Внешняя политика и безопасность современной России, 1991–2002*. М. 2002. т. IV. с. 328–331.

11 Соглашение между Российской Федерацией и Украиной о статусе и условиях пребывания Черноморского флота Российской Федерации на территории Украины. In *Внешняя политика и безопасность современной России, 1991–2002*. М. 2002. т. IV. с. 331–337.

12 Lásd *Украина передала России последние два самолета в счет своего долга*. <http://lenta.ru/economy/2000/02/22/samolety/>.

13 A Szovjetunió nukleáris fegyverzetére vonatkozóan lásd Cochram, Th. B. – Arkin, W. M. – Norris, R. S. – Sands J. I.: *Soviet Nuclear Weapons*. New York, 1989.

14 Lásd Подвиг, П. Л. (ред.): *Стратегическое ядерное вооружения России*. М. 1998. с. 21.

15 Уо. с. 134.

6. cikkelyében kifejezésre juttatta. Majd röviddel később, 1992. május 23-án az úgynevezett „lisszaboni jegyzőkönyv” aláírásával – Ukrajna és Belorusszia mellett – Kazahsztán is csatlakozott a még a Szovjetunió és az Egyesült Államok által 1991 júliusában megkötött START-I megállapodáshoz.¹⁶ Ezt megelőzően e három ország vezetője – az Egyesült Államok elnökéhez intézett üzenetében – kötelezettséget vállalt a területén található nukleáris támadó fegyverek leszerelésére is.¹⁷ Ez azt jelentette, hogy az 1990-es évek derekára – Oroszországot leszámítva – egyetlen utódállam területén sem maradtak stratégiai nukleáris fegyverek. A taktikai nukleáris fegyverekre vonatkozóan azért nem kellett külön megállapodást kötni, mert azokat és a hozzájuk tartozó több mint tizenötezer nukleáris töltetet Moszkva utasítására már 1991 őszén visszavonták a szovjet belső periferiáról.

Oroszország figyelmét a felbomlást követően másfajta kötelezettségek is lekötötték. Ezek közé tartozott a *szovjet belső periferián kialakult konfliktusok felszámolásában és reparálásában való közreműködés*.¹⁸ Ezekben a fegyveres konfliktusokban ugyan nem Oroszországnak volt a főszerep – merthogy vagy a belső periféria új államai kerültek egymással szembe (lásd Örményország és Azerbajdzsán konfliktusát), vagy egy-egy új államon belül alakultak ki etnikai vagy polgárháborús ellentétek (lásd Grúzia és Tádzsikisztán példáját) –, mégis felettébb érzékenyen érintették Moszkvát. Oroszország ugyanis a szétválást követően abban volt érdekelt, hogy a határainál olyan államok jöjjenek létre, amelyek vele szemben nem ellenségesek, ugyanakkor képesek saját politikai közösségük társadalmi békéjét fenntartani.

Moszkva ezekben az években alapvetően önmérsékletet tanúsított. FÁK-térségbeli beavatkozásai a konfliktusok lefojtására, illetve feloldására korlátozódtak. Ez a magatartás egyenesen következett az oroszországi belpolitika meghatározó irányából, a demokratikus átalakulás értékeiből. Kétségtelen, hogy ekkor még azok az eszközök sem álltak Oroszország rendelkezésére, amelyek lehetővé tették volna konfrontatívabb – az orosz befolyásnövelést szolgáló – fellépését. Ettől azonban nemcsak belpolitikai okok tartották vissza Moszkvát, hanem azok a külpolitikai megfontolások is, amelyek a nyugati hatalmakkal való együttműködést ekkor még fontos orosz érdeknek tekintették. Ez az önkorlátozás és relatív erőforráshiány oda vezetett, hogy Moszkva átmenetileg kénytelen volt elfogadni: a FÁK-térségben nem csak irányításával jöhetnek létre regionális szerveződések. Olyannyira nem, hogy az 1997-ben létrehozott GUAM-csoport (Grúzia, Ukrajna, Azerbajdzsán és Moldova regionális szövetsége) már nem egyszerűen kihagyta Oroszországot, de kifejezetten annak érdekeivel szemben – a kaszpikumi olaj orosz területeket elkerülő szállítási

16 Протокол к Договору между Союзом Советских Социалистических Республик и Соединенными Штатами Америки о сокращении и ограничении стратегических наступательных вооружений. In *Внешняя политика и безопасность современной России, 1991–2002*. М. 2002. т. IV. с. 153–155.

17 Lásd Послание Президента Украины Л. Кравчука Президенту Соединенных Штатов Америки Дж. Бушу (7 мая 1992), Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева Президенту Соединенных Штатов Америки Дж. Бушу (19 мая 1992), Послание Председателя Верховного Совета Республики Беларусь С. Шушкевича Президенту Соединенных Штатов Америки Дж. Бушу (20 мая 1992.) In *Внешняя политика и безопасность современной России, 1991–2002*. М. 2002. т. IV. с. 155–157.

18 A posztszovjet térségben kialakult etnikai konfliktusokról és az azok felszámolásában való orosz közreműködésről lásd Пикаев, А.: Некоторые закономерности предотвращения и урегулирования этнических конфликтов в новых независимых государствах. In *Россия: в поисках стратегии безопасности*. М. 1996. с. 274–285.

útvonalának biztosításáért – jött létre.¹⁹ Ennek ellenére Oroszországnak ezen túl is számos eszköze és lehetősége maradt a szovjet belső periféria politikai folyamatainak befolyásolására. Ilyen eszköz volt, hogy több FÁK-ország „külső” – egykori szovjet – határát még az 1990-es évek második felében is orosz erők ellenőrizték. Egyrészt azért, mert az új államok közül többnek az érdemi határvédelem fenntartása elviselhetetlen terhet jelentett, másrészt azért, mert Oroszországnak is olcsóbb és előnyösebb volt a már kiépített szovjet külső határok védelmét ellátni, mint új határainál ellenőrzőpontokat kialakítani.

A Szovjetunió felbomlását követő első években Moszkva talán még elfogadta volna, hogy a térségbeli békefenntartó műveletekben ne csak orosz vagy FÁK-erők vegyenek részt.²⁰ Erre azonban egyetlen nyugati hatalom sem mutatott hajlandóságot. A térség stabilitásának garantálását inkább Moszkvára hagyták. Miután 1994 őszén az orosz vezetés kinyilvánította, hogy a FÁK-térség egészét „életfontosságú érdekövezetének” tekinti, még az elvi esélye is megszűnt annak, hogy Moszkva az egykori szovjet területekre bárkit is „beengedjen”. A Kreml ettől kezdve a posztszovjet térségben megpróbálta érvényre juttatni politikai dominanciáját. Ám tette ezt anélkül, hogy ehhez a gazdasági és politikai nyomásgyakorlás eszközein túl katonai erőhöz is folyamodott volna. Ez a fordulat – ami akkor még inkább csak retorikai, mintsem tevéleges volt – az orosz politikai osztály azon részének álláspontját tükrözte, amelynek képviselői a belső periféria államaira már akkor is mint „újonnan létrejött kvázi köztársaságokra” tekintettek.

Oroszországnak azonban nemcsak a szovjet belső periférián kellett szembenéznie erőszakba torkolló konfliktussal, hanem a saját területén is. *A Szovjetunió felbomlását követően az orosz vezetés számára is komoly kihívást jelentett a föderatív állam egyben tartása.*²¹ A nagyszabású átalakulás gazdasági és társadalmi nehézségei, továbbá a központi hatalom kezdeti gyengesége valósággal „provokálta” a régiók – a szövetségi szubjektumok – elszakadási törekvését. Ám a szecessziós nyomás – párhuzamosan a központi hatalom megerősödésével – 1994 nyarától kezdett alábbhagyni, és átmenetileg el is tűnt az akut kihívások közül. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy ez a probléma már akkor megszűnt volna. A föderatív szerkezet stabilizálódása ugyanis sem Csecsenföldre, sem az észak-kaukázusi térség egészére akkor még nem vonatkozott.

A csecsenföldi konfliktus²² kialakulásában nem etnikai ellentétek játszották a főszerepet. És még az sem állítható, hogy Moszkva a köztársaság autonóm státuszának megvonásával vagy korlátozásával, illetve etnikai tisztogatással provokálta volna ki a kis észak-kaukázusi terület engedetlenségét. A konfliktus kialakulásában a központi hatalom meggyengülése és az e helyzetet érzékelő helyi elit egy részének magánönzése játszotta a meghatározó szerepet. Moszkva ugyan már 1991 őszén megpróbálta visszaszerezni a

19 A GUAM-csoportra vonatkozóan lásd Григорьев, Л. М. – Салихов, М. Р.: *ГУАМ – пятнадцать лет спустя*. М. 2007.

20 Lásd erre vonatkozóan Зайцева, О. – Утегенова, Д.: Роль международных организаций в проведении миротворческих операций в новом зарубежье. In *Россия: в поисках стратегии безопасности*. М. 1996. с. 286–292.

21 A föderatív állam stabilizálásának első fontos kísérletét jelentette a szövetségi központ és a föderáció szubjektumai közötti – a jogköröket egymástól elhatároló – szövetségi szerződés aláírása 1992. március 31-én. Lásd Договор о разграничении предметов ведения и полномочий между федеральными органами государственной власти Российской Федерации и органами власти суверенных республик в составе Российской Федерации. In *История современной России. Документы и материалы (1985–1999)*. Часть II. М. 2011. с. 132–137.

22 A csecsenföldi konfliktus kialakulására vonatkozóan lásd Барановский, В.: Россия и ее ближайшее окружение: конфликты и усилия по их урегулированию. In *Ежегодник СИПРИ 1995*, М. 1996. с. 160–163.

Csecsen Köztársaság feletti ellenőrzését, ám azt akkor nem tudta elérni, majd éveken át nem is próbálkozott vele. 1994 őszén azonban már kellő erőt érzett magában ahhoz, hogy újra kísérletet tegyen rá. Előbb a szakadár erők ellenzékének felfegyverzésével, majd az év végén a szövetségi haderő bevetésével. Az 1994 decemberében elindított első csecsen háború – ellentétben az 1999 őszén kezdődő másodikkal – soha nem élvezte az orosz társadalom többségének támogatását. A közvélemény előtt hosszú időn át nem is volt teljesen világos, hogy miért is folyik a háború. Még a látványos túszejtések sem tudták az orosz társadalmat áthangolni. A csecsenföldi káoszra és az ország rész engedetlenségére való hivatkozás pedig már csak azért sem lehetett meggyőző érv, mert ez többé-kevésbé mindennapos tapasztalata volt valamennyi oroszországi polgárnak. Nem véletlen, hogy a háború gyors lezárása ott szerepelt Jelcin 1996-os elnökválasztási kampányának legfontosabb ígéretei között. Az első csecsen háború még nem az iszlamisták, s kezdetben még nem is elsősorban a szeparatisták ellen folyt, sokkal inkább a káosz korrupt haszonélvezői ellen. Ezen már az első háború is kezdett változtatni, előtérbe tolva előbb az úgynevezett elvi szeparatistákat, majd később a különböző iszlamista csoportokat. Az utóbbiak szerepe azonban csak a második háború idején teljesedett ki.

A gazdasági és politikai átalakulás oroszországi menete és következményei

A szovjet korszak politikai, gazdasági és mentális öröksége rendkívül összetett feladat elé állította az oroszországi átalakítás irányítóit. Moszkvának nemcsak a térségünkben is jól ismert problémákkal kellett megküzdenie. A politikai osztály nehézségei nemcsak abból adódtak, hogy párhuzamosan kellett kiépítenie a piacgazdaság és a versengő demokrácia működését biztosító intézményeket, hanem abból is, hogy mindezt az államiság teljesen új keretei között kellett véghezvinnie. Oroszország a Szovjetunió felbomlásával új „geopolitikai térbe” is került. Olyan új helyzetbe, ahol a politikai átmenetet irányító oroszországi elitnek meg kellett tanulnia a szovjet belső periféria függetlenné vált államaival való új típusú kapcsolattartást is. A terheket csak tovább növelte a birodalmi fejlődés orosz nemzeti identitást torzító öröksége, a nemzetközivé vált határok kétes legitimáltsága, a korábbi szuperhatalmi státusz megrendülése, valamint a gazdaság komoly működési zavarokkal és általános áruhiánnyal küszködő állapota. Az utóbbi esetében többféle válsaggal is meg kellett küzdeni. Az orosz gazdaságot ugyanis éppúgy sújtották strukturális gondok, mint az átalakítással együtt járó transzformációs veszteségek. A krízist tovább mélyítették az új külgazdasági kapcsolatrendszer kialakításával összefüggő orientációs nehézségek és a példátlan arányú hadigazdaság polgári célokra történő átállításából fakadó konverziós károk. Az orosz gazdaság összetett – strukturális, transzformációs, orientációs és konverziós – válságának következményei rövid időn belül megmutatkoztak mind a gazdaság teljesítményének tartós és drámai visszaesésében, mind az átmenet „finanszírozásának” feltűnően magas társadalmi árában.

Az orosz gazdaság 1990-es évekbeli hanyatlása – az évtized egyetlen évének kivételével – folyamatos volt. Az átalakulás korai szakaszában teljesítménye évről évre 5-15 szá-

zalékkal esett vissza.²³ A csaknem egy évtizeden át tartó hanyatlás mértéke a 20. századi Európában – a FÁK-térség néhány államát leszámítva – békeidőben példátlan. Az orosz gazdaság teljesítményének csökkenése már 1990 és 1993 között is nagyobb volt, mint az amerikaié a gazdasági világválság négy éve alatt. A visszaesés azonban ezt követően is folytatódott. 1995 végére az orosz GDP az 1990-es csúcshoz képest már olyannyira összezsugorodott, hogy a veszteség mértéke lényegében megegyezett a szovjet gazdaság teljesítményének 1941 júniusa és novembere közti visszaesésével. Igaz, az alatt a hat hónap alatt a Szovjetunió elveszítette a gazdaságilag leginkább fejlett európai területeinek jelentős részét, míg az 1990-es években semmi hasonló nem történt. A hanyatlás azonban – az 1997-es év kivételével – a későbbiekben sem állt meg, így 1998 végére az orosz gazdaság már odáig jutott, hogy teljesítményvesztése összemérhetővé vált a legyőzött Harmadik Birodalom gazdaságának a háború nyomán elszenvedett gazdasági hanyatlásával. Az orosz GDP 1998-ban ugyanis már csaknem 40%-kal volt kisebb, mint nyolc évvel korábban.²⁴ Ám elmentben a háború utáni Németországgal, Oroszország mindezt békeidőben produkálta.

A nehéz feltételek között végrehajtott politikai és gazdasági átalakítás magas társadalmi árat is követelt. Kiváltképp magas volt ez az átmenet első éveiben. Jól mutatta ezt a lakosság fogyasztási szintjének átalakulása, amely már 1992-ben – a gazdasági reform első évében – az 1970-es évek szintjére esett vissza, miközben a fogyasztás szerkezete az 1960-as éveket idézte.²⁵ A javak és jövedelmek elosztásában bekövetkező jelentős változások – amit a több lépésben elinduló privatizáció csak tovább mélyített – rövid időn belül komoly társadalmi egyenlőtlenségeket teremtettek. A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése – együtt a mind szélesebb kört elérő elszegényedéssel – bizonytalanná és törékennyé tették a társadalmi békét és a politikai stabilitást. Ennek ellenére az átalakítás legnagyobb áldozatokkal járó éveiben sem alakult ki jelentősebb, az ország több régiójára egyidejűleg kiterjedő sztrájkmozgalom vagy a politikai stabilitást fenyegető nagyszabású tiltakozó akció. Ezzel szemben a politikai osztályon belül rendkívül éles küzdelem bontakozott ki mind az átalakítás irányáról, mind pedig arról, hogy ki vezesse ezt a folyamatot.

A Gorbacsov elleni puccskísérletet követően sajátos szövetség jött létre az oroszországi apparátusi elit Jelcinhez átálló csoportjai és a reformokat támogató értelmiségi körök között. Ez a Jelcin körül létrejött korai informális koalíció – amely erősnek és hatékonynak bizonyult mind az 1991-es puccs idején, mind a Szovjetunió decemberi feloszlásakor – a gajdari reformok hatására pillanatok alatt felbomlott és két nagy táborra szakadt. Egyik oldalon álltak a reformok támogatói, míg a másikon azok ellenzői. Ezt a helyzetet kétségtelenül a súlyos társadalmi következményekkel járó gajdari gazdaságpolitika alakította ki. A négy pillérre épülő orosz „soktérápia” a makrogazdasági – pénzügyi és költségvetési – stabilizáción túl a kereskedelem liberalizálását, az árak felszabadítását és a privatizáció gyors lebonyolítását hirdette meg.²⁶ A program valamennyi eleme konfliktusok sorát keltette. A lakosság többségét különösen az árak felszabadítása érintette súlyosan. Nem véletlenül. A kormány előzetes számításai szerint az infláció éves szintjének a reform első évében 300%

23 Lásd *Эксперт*, 1999. no. 2. c. 9.

24 Уо.

25 Согрин, В. В.: *Политическая история современной России*. М. 1994. c. 130.

26 Lásd *История экономики СССР и России в конце XX века (1985–1999)*. М. 2011. c. 74.

körül kellett volna alakulnia, ám az árak már az első negyedév végére tíz-tizenkétszeresükre szöktek fel, az év végére pedig a pénzromlás éves szintje elérte a 2600%-ot.²⁷

A gazdasági reformok azonban nemcsak a lakosság fogyasztási lehetőségeit és szokásait rendezték át, hanem radikálisan új helyzetet teremtettek az állami megrendelésekhez szokott ipari vállalatok számára is.²⁸ Kiváltképp az energiaárak fölszabadítása hozta nehéz helyzetbe a szovjet korszak kötött áraihoz szokott ipari vezetőket. Az új helyzet új kihívásaira a gyárigazgatók egy része nem gazdasági, hanem politikai választ próbált adni. A válaszadás elsőszámú színterévé pedig a korszak parlamentjét, a Legfelsőbb Tanácsot tették, ahol már 1992 elejétől éles szembenállás alakult ki az elnök és a kormány támogatását élvező reformerek, valamint az átalakítást ellenző parlamenti többség között. A szembenállás rövid időn belül áterjedt a gazdaságpolitikán túli területekre is. A Legfelsőbb Tanács üléseit a kompromisszumkereséssel szemben egyre inkább a „mindent vagy semmit” logikája uralta el. Ez a kibékíthetetlen szembenállás már-már törvényszerűen vezetett el a parlament 1993. októberi lövetéséhez. A politikai osztály konfliktusának erőszakos megoldása azonban azzal a következménnyel járt, hogy utóbb minden fontos vonatkozásban kizárólag a „győztesek” akarata érvényesült. Ezzel a korábbiaknál is reménytelenebbé vált a politikai és gazdasági átmenet alapkérdéseit illető közös álláspont kialakítása. Az átmenet alapvívmányait ettől kezdve nem védte közmegegyezés. Már csak azért sem, mert a hatalmi helyzetben lévő csoportok politikai ellenfelei között jelentős számban akadtak olyanok is, akik nemcsak a hatalmon lévőket akarták legyőzni, de a politikai verseny új, a „győztesek” által kialakított szabályait is föl akarták számolni. Ez a körülmény kétségessé tette az újonnan felálló politikai rendszer stabilitását.

A parlament szétlövetésével – a reformokat ellenző parlamenti többség erőszakos legyűrésével – Jelcin és környezete radikálisan új politikai és jogi helyzetet teremtett. Ez az új helyzet azonban magán viselte az őszi incidens idején alkalmazott erőszak következményeit. Ennek ellenére az „októberi köztársaság” új intézményei segítettek a politikai helyzet stabilizálódásában. Az 1993 decemberében népszavazással elfogadott új alkotmány egyfelől létrehozta az ország irányításában kulcsszerepet játszó kétkamarás parlamentet, a Szövetségi Gyűlést – az alsóház szerepét betöltő Állami Dumával, valamint a felsőházként működő Szövetségi Tanáccsal –, másrészt az erős elnöki rendszer intézményét. Ez az új politikai „design” lefektette az oroszországi politikai verseny alapkereteit és szabályrendszerét. Az új feltételekhez való alkalmazkodás alapjaiban határozta meg a politikai verseny szereplőinek lehetőségeit. Ez egyként vonatkozott a kormány politikai támogatóira és ellenfeleire. Még ellenzékiként is legalább kétféle magatartás között lehetett választani. El lehetett fogadni és el lehetett utasítani a politikai verseny új kereteit. Akik elfogadták – őket emlegetik ezentúl „rendszeren belüli ellenzékiként” –, azok részeseivé váltak a politikai verseny nyilvános terének, leginkább úgy, hogy a parlament alsóházába kerülve alakítóivá váltak a törvényhozási folyamatnak. Akik pedig nem fogadták el a politikai verseny új feltételeit – ők lesznek a „rendszeren kívüli ellenzék” tagjai –, azok egy idő után marginalizálódtak, majd végképp elveszítették politikai jelentőségüket. (Ma sincs ez más-

27 Согрин, В. В.: i. m. c. 119.

28 Яник, А. А.: *История современной России. Истоки и уроки последней российской модернизации (1985–1999)*. М. 2012. c. 378.

képp. A parlamenten kívüli pártok – legyenek bármennyire is kritikusai a rendszernek – a politikai küzdelem marginális szereplői.)

A belpolitikai stabilizáció már 1994 nyarán megindult. Ugyanakkor ez a folyamat meglehetősen távol állt a politikai konszolidáció demokratikus változatától. A stabilizációt ugyanis – többek között – olyan aggasztó fejlemények kísérték, mint a politika és a gazdaság különböző csoportjainak klánokba szerveződése. E klánokba rendezett kapcsolatrendszer kialakulása volt a jelceni évek egyik legfontosabb, a rendszernek karaktert adó fejleménye. Ennek története szorosan összefüggött az oroszországi magánosítás menetével és természetével. Azzal a fajta privatizációval, amelyben a jövődó tulajdonos kiválasztását nem elsősorban gazdaságossági szempontok, hanem a rendszer hatalmi tényezői iránti lojalitás szabta meg. Az oroszországi magánosítás legfőbb célja ugyanis nem egy hatékonyan működő gazdaság kialakítása volt, hanem egy, a piacgazdaság iránt elkötelezett új tulajdonosi osztály gyors megteremtése. Másképpen fogalmazva: a kormányzat a magángazdaság megteremtésében és fenntartásában érdekelt csoportokat sokkal inkább tartotta számon politikai szövetségeseiként, mintsem a kialakulóban lévő új gazdasági rend hatékony működtetőiként. Mindez szorosan összefüggött az átalakítás korai szakaszára jellemző politikai bizonytalansággal. A politikai jövő körüli kétségek mindenekelőtt a politikai osztály megosztottságából következtek. A politikai elit ugyanis még az olyan alapkérdések tekintetében is hosszú időn át képtelen volt a kompromisszumkötésre, mint a kialakítandó politikai rendszer jellegének meghatározása, a privatizáció megítélése vagy az ország külpolitikai irányvonalának kijelölése. Mindez leginkább azért történt így, mert a politikai osztály egyes csoportjai elfogadhatatlannak találták a Gajdar-kormány „nyugatosító” – piacgazdaságot teremtő – sokkterápiáját. Ez az elutasítás ideológiai – antikapitalista – meggyőződésből éppúgy eredhetett, miként civilizációs idegenkedésből. Az előbbihez tartozók az átalakítás egyenlőtlenséget teremtő magas társadalmi árát vitatták, míg az utóbbiak a Nyugat immár Oroszországban is terjedő kulturális és életvezetési mintáitól idegenkedtek. Mindez azzal járt, hogy az átalakulás első éve a politikai és társadalmi disszenszus jegyében teltek. Ez a helyzet azonban nem kedvezett a külföldiek befektetői kedvének, holott a Gajdar-féle program egyik alapfeltevése épp az volt, hogy a liberális reformok révén Oroszország rövid időn belül jelentős működő tőkéhez jut. Ennek azonban épp az ellenkezője történt.

A nem várt helyzet tovább növelte a politikai átmenetet támogató csoportok nyugtalanságát, miközben megerősítette őket abban, hogy az első számú feladat nem a hatékonyan működő gazdaság kialakítása, hanem a piaci viszonyok fenntartásában érdekelt szövetségi kör létrehozása. Ennek megfelelően a kormányzat kitarzott eredeti elképzelése mellett, és a privatizáció érdemi részét megpróbálta minél gyorsabban lebonyolítani. Erre mindenekelőtt a politikai és társadalmi átalakulás visszafordíthatatlanná tétele miatt volt szüksége. Tény, hogy 1995 végére az oroszországi GDP-nek már több mint a felét a magánszektorban állították elő. Ennek azonban komoly ára volt. A gyorsan bővülő magánszektor ugyanis csak bizonyos területeken igazolta hatékonyságát. Ráadásul ezekben az esetekben is többnyire az államtól nyert különböző előnyök és kedvezmények biztosították a hatékony működés alapját. A születőben lévő oroszországi magángazdaság „zászlóshajói” kivétel nélkül tulajdonosaik kiváló politikai kapcsolatainak köszönhették az évtized második felére elnyert gazdasági súlyukat és befolyásukat.

Az oroszországi klánosodás²⁹ – avagy az oligarchikus hatalmi szerkezet kialakulása – két szakaszra bontható. Az első szakasz 1993–1996 közé tehető. Erre a periódusra a politikai szereplők dominanciája volt a jellemző. A születőben lévő új tulajdonosi osztály ugyanis – miután üzleti terjeszkedésének sikeressége mindenekelőtt a privatizációs folyamatban való eredményes részvételétől függött – ekkor még alárendelt szerepet játszott. Ez a helyzet 1996 nyarától kezdett megváltozni, jórészt annak következtében, hogy mértékadó tényezői kulcsszerepet játszottak Jelcin elnöki újraválasztásában. Némi leegyszerűsítéssel azt lehet állítani, hogy ekkor az oligarchikus „modell” belső szerkezetében sajátos helycsere ment végbe. A politikusok dominálta korábbi viszony átfordult az új tulajdonosok által uralt helyzetbe. A fordulat létrejöttében számos körülmény játszott közre. Mindenekelőtt az, hogy a születőben lévő tulajdonosi osztály néhány kiválasztottja politikai támogatással megszerezte az orosz gazdaság extraprofit-termelő zónáit, a gáz- és olajipart, a színesfémkohászatot, a bankszektort és még néhány egyéb területet.³⁰ Ilyen pozíciókból pedig viszonylag könnyen és gyorsan válhattak politikaformáló tényezővé. A kialakuló klánok tehát egyfelől eszközei voltak az extraprofit feletti felügyelet megszerzésének, másfelől pedig következményei is az oroszországi privatizáció nyomán kialakuló sajátos tulajdonosi szerkezetnek. Erre a szerkezetre ugyanis éppúgy jellemző volt a politikai és gazdasági szereplők szoros kapcsolata, mint a magán- és az állami tulajdonlás sajátos szimbiózisa.³¹ Míg az egykori állami nagyvállalatok gyors magántulajdonosi „megszállása” – a „szocialista menedzsment” rendkívül kedvező feltételek mellett lezajló résztulajdonossá tétele – a politikai átmenet visszafordíthatatlanságát és a vállalatigazgatói réteg megnyerését szolgálta, addig az állam résztulajdonosi pozícióban való megtartása a költségvetési források elérését volt hivatott biztosítani. Vagyis az új magántulajdonosi rétegnek hosszú időn át nem állt érdekében, hogy a részvényesek köréből teljesen kiszorítsák az államot. Épp ellenkezőleg, annak tulajdonosi jelenléte pótlólagos forrásokhoz juttatta a magántulajdonosi kört.

Ez a vegyes tulajdonosi szerkezet utóbb éppúgy éltetőjévé vált a paraván mögötti alkuknak, mint az a deficit is, amit a politika nyilvános terét kitöltő stabil intézmények hiánya teremtett. Ráadásul Oroszországban hosszú időn át nemcsak azért nem alakultak ki stabil politikai intézmények, mert közülük számos csak rövid ideig működött vagy gyakori átalakításnak lett alávétve, hanem azért, mert még a tartósan fennálló befolyása és tekintélye is kiszolgáltatott volt a mindenkori politikai konjunktúrának. A jelicini években hol a kormány, hol az elnöki hivatal, hol a nemzetbiztonsági tanács, hol pedig az elnök biztonsági szolgálata jelentette az intézményi hierarchia informális csúcsát. Mindez – számos egyéb körülmény mellett – jórészt az orosz elnök politikai alkatából is következett. Az intézményi stabilitás hiánya ugyanis nemcsak az erőtlén oroszországi pártstruktúra és a gyenge civil társadalom következménye volt. Létrejöttében fontos szerepet játszott az a Jelcin környezetében uralkodó szemlélet is, amely a politikai kegyeltek révén történő

29 A klánosodás történetére vonatkozóan lásd Sz. Bíró Zoltán: Szomorú stabilitás: Oroszország '96 elején. 2000, 1996. június, 10–19. o.

30 A legfontosabb pénzügyi-ipari konglomerátumok kialakulására vonatkozóan lásd *Финансово-промышленные группы и конгломераты в экономике и политике современной России*. М., 1997. с. 76–198. Az oroszországi oligarchikus rendszer működésére vonatkozóan lásd Паппэ, Я. Ш.: *Олигархи. Экономическая хроника (1992–2000)*. М. 2000.

31 Паппэ, Я. Ш. – Галухина, Я. С.: *Российский крупный бизнес: первые 15 лет*. М. 2009. с. 90–92.

politizálást előnyösebbnek és megbízhatóbbnak találta, mint a stabil és kiszámítható intézmények fölépítését és hatékony működtetését.

A korszak további fontos oroszországi jellemzője volt – köszönhetően a gazdasági jogalkotás lassúságának –, hogy szinte teljesen elmosódott a legális az illegálistól elválasztó határ. És miután ez a választóvonal hosszú időn át nem látszódott, ezért maga ez a körülmény is kezdte akadályozni a jogkövető magatartás érvényre jutását. A legális és illegális határának elmosódása azonban másfajta következményekkel is járt: egyik legfőbb éltetője lett az oroszországi *klientizmus*nak. Erős és befolyásos patrónus után nézni ugyanis nemcsak különféle gazdasági előnyök és kedvezmények elnyerése miatt volt hasznos, hanem azért is, mert a legális és illegális közt húzódó és egyre szélesedő „szürke zónába” felettébb kockázatosná vált „politikai mentőöv” nélkül belépni. A nem belépés viszont nyilvánvaló versenyhátránnyal járt. Ezt kiiktatni pedig csak úgy lehetett, ha befolyásos politikai patrónus védte a „szürke zónába” belépőt.

A megannyi probléma és kihívás ellenére az „októberi köztársaság” fokozatosan mégiscsak elkezdett stabilizálódni. Ezt még az sem akadályozta, hogy a kiépülő rendszerben éveken át számtalan tendencia és ellentétes vonás volt jelen. Az új rendszerben éppúgy megfértek a demokratikus eljárások, miként a tekintélyelvű jegyek és az oligarchikus tendenciák. Ezért aztán felettébb sokféleképpen írták le a kialakuló rendszer politikai természetét. Van, aki „nem konszolidált demokráciaként”, míg mások „nomenklatúra-demokráciaként” határozták meg. De akadt olyan elemző is, aki az új politikai keretek teremtette világot „kriminalizált oligarchikus rezsimnek” látta. Mindenesetre az „októberi köztársaság” legszembeötlőbb jegyének – meglehet, paradox módon – épp stabilitása tűnt. Ezt érdemben talán csak egyetlen dolog fenyegette, a versengő klánok egymás közti rivalizálásának kiéleződése. Utóbb ez a feltételezés részben igazolódott is. A klánok között 1997 nyarán kibontakozó nyílt összeütközés valóban az egyik fontos kiváltója lett az egy évvel később bekövetkező részleges államcsődnek. Az azonban még ma sem világos, hogy az állam fizetéképtelenségének kialakulását inkább külső vagy belső okok idézték-e elő. Sőt még azt is nehéz eldönteni, hogy a hazai fejlemények politikai vagy gazdasági összetevői okozták-e inkább a válság elmélyülését. Ám az egészen bizonyos, hogy az 1994 nyarától kibontakozó politikai stabilizációt nem az első csecsen háború, hanem az 1997 nyarán kiéleződő, eliten belüli konfliktus sodorta először komoly veszélybe. A klánok vagy oligarchikus csoportok közti ellentét az oroszországi privatizáció addigi történetének legnagyobb egyszeri tétele körül lángolt fel. A távközlési mamutcég, a Szvjazinvest 25 százalékos részvénycsomagjának magánosítása³² nem egyszerűen szembeállította egymással az új tulajdonosi osztály egyes csoportjait, hanem olyan súlyos politikai konfliktust teremtett, amely valósággal lebénította a szövetségi kormányt, magával rántva annak több kulcsszereplőjét, köztük a pénzügypolitikát felügyelő miniszterelnök-helyettest. A kiváló pénzügyi szakember hírében álló Anatolij Csubajsz kormányból való távozása a lehető legrosszabb pillanatban következett be. Távozásával ugyanis épp az a terület veszítette el hozzáértő felügyeletét, amelyre az 1997 őszen kialakuló délkelet-ázsiai pénzügyi válság miatt a lehető legnagyobb szükség lett volna. Mindazonáltal az 1998-as orosz pénzügyi

32 A Szvjazinvest magánosítása körül kialakult konfliktus történetét lásd Шевцова, Л.: *Режим Бориса Ельцина*. М. 1999. c. 327–331.

krízis kialakulásában a legfontosabb szerepet – az egyébként is alacsony olajár további csökkenésén és az elitet megosztó éles oligarchikus konfliktuson túl – mégiscsak az orosz állam súlyos eladósodása és a költségvetés tartósan kritikus helyzete játszotta. Az utóbbi akkor már évek óta súlyosan deficités volt. Ezen a helyzeten a kormány állampapír-kibocsátással próbált úrrá lenni. A központi költségvetés rövid futamidejű állampapírokban felhalmozott tartozása 1998 nyarára már meghaladta a 80 milliárd dollárt. Ez önmagában még aligha jelentett volna problémát, ha a költségvetésnek folyamatosan és megbízhatóan magas bevételei lettek volna, és az állampapírok hónapról hónapra esedékes refinanszírozásában nincsenek jelentős kilengések. De voltak, mégpedig olyannyira, hogy 1998 augusztusában a papírok esedékes visszafizetésére több mint 6 milliárd dollárra lett volna szükség. Ennek fedezete azonban nem állt a kormány rendelkezésére, ezért augusztus 17-én a miniszterelnök, Szergej Kirijenko kénytelen volt bejelenteni, hogy az orosz állam három hónapra felfüggeszti kincstárjegyekben felvett, lejáró hiteleinek visszafizetését. Ez a bejelentés lényegében az államcsőd elismerését jelentette.³³

A rövid időn belül politikai válsággá szélesedő pénzügyi krízis alaposan átrendezte a politikai osztály különböző csoportjainak hatalmi befolyását és egymás közti viszonyuk hierarchiáját. A politikai kompromisszumként megtalált új miniszterelnök – Jevgenyij Primakov – olyan új politikai közegben és gazdasági helyzetben kezdte meg tevékenységét, ahol a politikai osztály nyugatos és liberális csoportjai jelentősen meggyengültek. Ekkor vette kezdetét perifériára sodródásuk. Eközben Primakovnak rövid időn belül számtalan feladatot kellett megoldania. Egyszerre kellett fönntartania a társadalmi békét, elnyerni a politikai osztály lehető legszélesebb köreinek támogatását és megőrizni a legnagyobb külső hitelező, a Nemzetközi Valutaalap bizalmát. Mindezt pedig az orosz állam pénzügyi megroppanásának körülményei között. Primakov – köszönhetően a globális energiakonjunktúra Oroszország számára kedvező alakulásának és a *default* következtében jelentősen leértékelődő rubel hazai termelést élénkítő hatásának – sikeres válságkezelőnek bizonyult. Ez komoly politikai súlyt kölcsönzött neki, fölemelve őt ezzel Jelcin lehetséges utódai közé. Az elnök politikai környezete azonban kockázatot látott ebben, és nyolc hónappal kormányfői kinevezése után menesztette.

A gazdasági nehézségeken túl az évtized végére új típusú politikai problémák is felbukkantak. Ezek egyikét az orosz elnök fizikai állapotának és politikai kiszámíthatóságának folyamatos „leépülése” jelentette. Jelcin betegsége és mind szeszélyesebb magatartása nemcsak a közhatalom normális működését kezdte veszélyeztetni, de a politikai jövővel való kalkulációt is egyre nehezebbé tette. Mindez azt eredményezte, hogy az évtized végére az oroszországi belpolitikai helyzet ismét a bizonyosságok és bizonytalanságok sajátos „rendszerévé” állt össze. Mégpedig olyan rendszerré, amelyben a bizonytalanságok aránya kezdett ismét az évtized elejére emlékeztetni. Az azonban már akkor világos volt, hogy az 1998-as *default* a politikai elit nyugatos csoportjait jelentősen meggyengítette, és előrevetítette tartós háttérbe szorulásukat. És még egy dolgot jelzett. Azt, hogy rövid időn belül végig kell gondolni és meg kell tervezni a Jelcin utáni korszakra történő áttérés politikai foratókönyvét.

33 A default történetére vonatkozóan lásd Гилман, М.: *Дефолт, которого могло не быть*. М. 2009.